

KEMENES GÉFIN LÁSZLÓ

A nappal és az éjszaka konfliktusának áldozatai

AZ ELFOJTOTT SZEXUALITÁS VISSZATÉRÉSE MÁRAI SÁNDOR VÁLÁS BUDÁN CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Márai Sándor (1900–1989) hatalmas életművének több regénye foglalkozik behatóan a férfi és nő kapcsolatával, a szerelemmel, és a szexualitással (*Bébi vagy az első szerelem, Zendülők, Sértődöttek, Egy polgár vallomásai* stb.). A témát érintő problematikának egyik legelmélyültebb vizsgálatával *Válás Budán* (1935) című regényében találkozunk, s ez a mű az erotika ábrázolásának módozatain át több huszadik századi magyar regényhez is kapcsolódik, legfőképpen Babits Mihály *A gólyakalifájához*. Első látásra talán a *Válás Budán* egészen más tematikájú és szerkezetű műnek mutatkozik, mint Babits regénye. Csak az intertextuális és szemiotikai *jegyek*2 tüzetesebb vizsgálata után tűnik elő a Babits-regényhez hasonlatos lélektani alapstruktúrája: a tudat, értelem, törvény, közösség szembehelyezése az egyénnel, az egyén tudatalattijában rejtőző, mind az egyént, mind pedig a közösséget veszélyeztető ösztönökkel, kivált a szexuális ösztönnel. Az utóbbi Márainál bonyolultabb és egyben jóval nyilvánvalóbb szerepet játszik, mint Babitsnál. Mindkét regény hőse küzdeni próbál a tudatalattiban rejtőző erőkkkel, de míg Babits főhősének elfojtási kísérlete kudarcba fullad, addig Márai egyik férfialakja látszólag több sikerrel talál megnyugvást az ész és értelem, a „nappal” oldalán. Ennek a sikernek azonban emberáldozat az ára, s így értéke és értelme alapvető módon kétségessé válik.

A *Válás Budán* narratív szempontból is két külön részre oszlik: az elsőben az egyik hős, Kőmives Kristóf központi tudatán s az elbeszélő szabad függő, ill. mindentudó beszédén át kapunk betekintést múltjába és jelenébe, míg a második részt szinte teljes egészében a másik hős, Greiner Imre orvosdoktor monológja tölti ki. Kőmives családi hagyományt folytat, amikor apja és nagyapja után ő is bírói pályára lép. Még nincs negyvenéves, de már komoly tekintélye van, jó családba nősült, felesége szép és okos, két kis gyermekük van. Váloperekben hivatott dönteni, s egyik nap aktáit rendezgetve ismerős személyek nevére bukkan, akiket a következő nap kell majd törvény szerint elválasztania. Az egyik Greiner Imre, volt gimnáziumi osztálytársa, és annak felesége, Fazekas Anna, akivel Kőmivesnek még házassága előtt futó kapcsolata volt. Egy bíró és ügyvéd kollégái, felesége, katonatiszt öccse társaságában eltöltött este után hazatérve meglepetés fogadja: Greiner Imre vár rá, és sürgős megbeszélésre kéri. Az éjjeli látogató kijelenti, hogy a válási tárgyalást nem lehet megtartani, mivel ő aznap délután megölte feleségét. Mint elbeszéléséből kiderül, Greiner ötéves, boldognak hitt házasság után egy pillanatban rájött, hogy házassága hazugság: Anna hiába szereti őt, szexuálisan képtelen feloldódni vele. Még négy év kínlódás következik, amelynek végén Anna elköltözik, beadják a válókeresetet, de hat hónap különélés után, az előző este az asszony váratlanul megjelenik lakásán, és felfedi előtte frigiditása okát. Az ok egy titkos, elfojtott szerelem volt, s a szerelem tárgya, a kínosan hallgató bíró megrökönyödésére, nem más, mint maga Kőmives. Sokáig Anna sem volt tudatában, hogy életre-halálra szerelmes volt Kőmivesbe, s hogy ennek következtében házasesete alapvetően elhibázott volt. Miután megtette vallomását, s Greiner pár percre magára hagyja, Anna megmérgezi magát. Az orvos még meg tudná menteni, de inkább hagyja meghalni, hiszen el kellett ismernie, hogy Anna nem akar élni sem vele, sem egyedül, akivel pedig szeretne élni, az a valaki elérhetetlen számára. Az orvos voltaképpen azért jött el Kőmiveshez, hogy megtudja, a bíró viszonzta-e Anna szerelmét. A bizonyíték Greiner számára az lenne, ha Kőmives az elmúlt nyolc-tíz évben álmodott volna Annával, ui. az asszony álmaiban gyakran megjelent a bíró alakja. Amikor Kőmives beismeri, hogy igen, álmodott, Greiner következő kérdése az, hogy szeretkezés közben megjelent-e előtte Anna arcképe. Erre a bíró már nem hajlandó válaszolni. Greiner távozik, Kőmives pedig elhessenti az éjjeli

látogató felidézte zavaros és zavaró világot. „Az éjszakának vége”, szól a regény utolsó mondata, „kezdődik a nappal.”

Márai szokás szerint a *Válás Budán*-ban is körültekintő alapossgal jeleníti meg alakjainak társadalmi helyzetét s a történelmi háttérrel, amelynek keretén belül magánlélektani problémáik, konfliktusaik kibontakoznak. Azonban szűkmarkú az újabb szakirodalom, amikor majdnem kizárólag csak a háttérrel veszi szemügyre, ezáltal lefokozva Márai bonyolult szövegiségét vagy egyfajta naturalizmusra, vagy saját maga által vallott eszmék allegorizálására. „Márai alapvetően tömegellenes, arisztokratikus életideálját fogalmazza meg a bíró a törvényesség védeltségében”, írja Rónay László, „a látszatidillben, annak a »rendnek« ígésében, mely konzerválni akarta a társadalom kiáltó igazságtalanságait, a megoldatlan nemzetiségi kérdést, s a lázadó jogos indulatokkal szemben az »értelemre«, a »mértéktartásra« hivatkozott.”³ Szinte érthetetlen, hogy Kőmives Kristóf, Greiner Imre és Fazekas Anna érzelmi, pontosabban szexuális eredetű katasztrófájához mi köze van a nemzetiségi kérdésnek. Bár Rónay megemlíti, hogy a regény arra is „tanít” (*sic*), hogy „a magánéletben, a házastársi közösségben, a szerelemben is »rendet« lehet teremteni: ez is a védekezés egy módja”,⁴ arról semmi szó nem esik, hogy Kőmives miféle „lázadó jogos indulatok” elfojtása árán igyekszik megőrizni lelki egyensúlyát, hogy azáltal a nagyobb egység, a közösség rendjét is védeni próbálja. Márai a modern kor zűrzavarából kiutat kereső szuverén emberek, férfiak és nők valóságos és eszményi viszonyának módozatait boncolja, akiknek nemcsak tudatuk, lelkiismeretük, hanem testük és tudatalattijuk is van. Ha van „ideál”, ami Márai oknyomozó, szinte a detektívregény (vagy annak őstípusa, az *Oidipusz király*) struktúráját idéző elbeszélésmódja centrumát képezi, az a szexuális szerelem megszerzésének és megtartásának lehetősége, illetve az arról való lemondás szükségessége. A *Válás Budán*-ban az erősz megkerülhetetlen igazságát érzi át Anna, ismeri el Greiner, és tagadja meg Kőmives. Ezt bagatellizálja el Szegedy-Maszák Mihály, amikor úgy fogalmaz, hogy „maga a szerelmi háromszög nyilvánvalóan elkoptatott közhely”,⁵ hiszen ezen az alapon minden narratív toposzra rá lehet fogni, hogy agyonhasznált klisé. A kritikus valamivel ígéretesebben folytatja: „Mélyebb értelmet az ad a regénynek, hogy a bíró a magyar polgárságnak olyan képviselője, aki nem a saját korával egy időben él. Viktoriánus az értékrendje. Ha igaza van az orvosnak, a bíróra jellemző korszerűtlen magatartás, szenttelen távolságtartás okolható Fazekas Anna öngyilkosságáért.”⁶ A kritikusnak tudnia kellene, hogy a „viktoriánus” kifejezés magyar kontextusban legfeljebb másodlagos, kölcsönzött jelentéssel bír; ennél fontosabb maga a terminus összetettségének félreismerése, mivel az nem merül ki valamiféle leegyszerűsített szexuális represszióban. Még félszegebb az az okfejtés, hogy ha Kőmives magatartása kevésbé lett volna „korszerűtlen”, akkor ugyebár azonnal felismeri, elfogadja és viszonyozza Anna szerelmét, és élnek boldogan, míg meg nem halnak. Látni fogjuk, hogy Kőmives sokkal inkább kora embere, mint első, felületes pillantásra tűnik; amikor viselkedésére a „szenttelen távolságtartás” jellemző, ugyanúgy az aszkézis álruháját próbálja magára öltetni, mint Krúdy egyes hősei, csak őnála a társadalom iránti elkötelezettség mítosza az indíték. Ugyanakkor Szegedy-Maszák helyesen látja, hogy Kőmives „mértéktartása, szemérmessége görcsös védekezés, belső bizonytalanság leplezésére szolgál”⁷ (uo.), csakhogy a bizonytalanság oka nem általános társadalmi problémákra, hanem specifikusan egy, a patriarchális rend ethoszára épült család katasztrófájára vezethető vissza. A katasztrófa mélyén ott találjuk az elfojtott női szexualitást, az elfojtás megszüntetését szolgáló lázadást és a lázadás megghiúsulását is. Fazekas Annának mint e rendszer áldozatának halálát elsősorban ezen intratextuális (tehát magán a szövegen belül található) előtörténet ismeretében lehetséges megérteni.

Az intratextuális történet kielégítő olvasatához azonban elengedhetetlenül szükséges az *intertextuális* komponensek jelentésrétegeinek kibontása és elhelyezése. Írói intencionáltság többnyire csak az irodalmi vagy a kulturális hagyományra való utalások, idézetek, referenciák ismeretében érhető tetten, mivel azok bizonyíthatóan tudatos választás eredményeként kerülnek a szövegbe. *Nomen est omen*; mint azt a „Szindbád” név is jelzi Krúdy elbeszélésfűzérében, a más szövegekörnyezetből kiemelt és új narratívába behelyezett jegy különleges, sosem egyirányú és egyértelmű, s mindig ironikus szövegiséget hoz létre. A Kőmives Kristóf névvel az író azonnal az ismert balladára hívja fel a figyelmet, az analógiát még az alliteráló keresztnév (Kelemen helyett Kristóf) választásával is

megerősítve.⁸ Az utalás révén felállított párhuzamot tovább mélyíti a regény elé helyezett, külön oldalra nyomtatott mottó: „*Akit nappal épít: az éjjel leomlott*” (Székely népballada).

Jóllehet a *Válás Budán* szövegi szintje bonyolultabb, mint a *Kőmíves Kelemené*, mégis a ballada jelentéstartalma, „eszmei mondanivalója” kétségkívül a regény „összövegé”-nek, Gérard Genette terminusával *hypotexte*-jének tekintendő (mint pl. Joyce *Ulysses*ének az *Odüsszeia*), amely az egész műre nagy hatást gyakorol.⁹ A ballada fabulisztikus alapkonfliktusa nemegyszer a szövegi szintre is feltör.¹⁰ Amikor Greiner arról faggatja Kőmivest, hogy az elmúlt tíz év alatt álmódott-e Annával, ami az orvos elmélete szerint Kőmíves elfojtott szerelmének bizonyítéka lenne, megértőleg fogadja a bíró habozását, zavart kínlóadását. „Nem bírod... Igen, értem, nehéz lehet... Hiszen akkor, ugye, mindaz, amit építettél s ami itt alszik és nyugszik körülötted, félreértés csak.”¹¹ A tapintatosan fogalmazott „félreértés”-sel Greiner természetesen a „romokban hever” megsemmisítő igazságát helyettesíti be. Egy másik intertextuális referencia Shakespeare *Romeo és Júliá*ját idézi fel, amely, hasonlóan a népballadához, az egyéni és közösségi boldogulás szembehelyezésével mélyíti el a három főszereplő tragikus kapcsolatát. Ami a nőalakokat illeti, Márai bármennyire is árnyaltabb módon alakítja át a Kőmíves Kelemené és Fazekas Anna közti rokonságot, a 20. századi hősnő, mint látni fogjuk, éppen úgy társadalmi szükséges áldozata, mint a Déva vára falába épített asszony.

Márai lényeges újítása a „nappal” és „éjszaka” világot két külön férfi szereplőn át képviseltetni. A regény első részében szinte kizárólag Kőmíves Kristóf személyének és környezetének bemutatását kapjuk. Kőmíves bírói hivatását kiterjeszti annak keretein túl; ő az egész bomladozó társadalom megóvásán fáradozik. Ismeri korának fogyatékoságait, „ennek a civilizációnak korlátozó erejét”¹², cenzúráját, de annak is tudatában van, hogy „az ő dolga volt, a bíró dolga, hogy a civilizáció fegyelmezése ellen lázadó ösztönöket kordában tartsa”¹³. Többről volt szó, mint válóperekben ítéleteket hozni, mivel emelkedett hivatásérzete szerint „az egészről volt szó, az egész civilizációról, egy társadalom békéjéről, a formákról, a megtartó és életet adó formák erejéről, melyeket titokzatos és gyanús kezek szaggattak, piszkítottak”¹⁴. Ő mindenestre készen áll „a maga posztján” e társadalom védelmére kelni, annak ellenére, hogy már évek óta kimerültségnek, idegességnek diagnosztizált szédülések gyötrik. Gyakran felmerül benne a kérdés, érdemes-e ezt a „motoros, élvező”, tehát az örömelet előtérbe helyező civilizációt védelmezni, hogy idegeinek „lázdása” nincs-e összefüggésben ama kétellyel, „melyet lelkiismerete mélyén az uralkodó formák érvényességével, a minden áron védelmezett civilizáció erkölcsi tartalmával szemben táplált”.¹⁵ Márai ironiája pontosan célba talál: a bíró a civilizáció „építői” között szeretné látni magát, miközben azzal homlokegyenest ellenkező tevékenységet folytat: éppen azt a köteleket, a házasságot kénytelen felbontani, amely a társadalom megmaradása és továbbélése szempontjából a legfontosabb emberi kapocs. Kőmíves személyisége és munkaköre tehát eleve megosztott; magát tudatosan erőszakolja a kultúra bajnokának szerepébe, amely ellen tudatalattija is pszichoszomatikus tünetekkel reagál. Éppen korszerű s nem idejémtúlt gondolkodásmódját jellemzi, hogy sejti, a „törvény”, amelyet képvisel, elmaradt a kor mögött, „nem látta előre ezt a bomlást, ezt a számumot, amely söpört és lebegtetett mindent, ami alapzatnak készült”¹⁶. Tudja, és idősebb bírótársai szintén úgy hiszik, hogy ő is az országmentő elithez tartozik, hogy ő az „örökös”, akire rá lehet bízni a társadalom jövőjét. Felfogását, életvitelét a tudatosság, az értelem, a vallásos hit, a „kötelesség” fémjelzi. Márai nyilvánvalóvá teszi, hogy a bíró ismeri és olvasta a modern lélektan, különösen Freud tanait, amikor lenézően elutasítja annak olyan sarkalatos tételeit, mint az „ifjúkori sérülések”, a „hajlam”, a „leküzdhetetlen kényszer”, vagyis a tudatalatti hatalmát.¹⁷ Látszólag tehát minden rendes és normális a bíró életében, de a felszín alatt súlyos, megoldatlan problémák rejtőznek. Kőmíves szinte teljességgel a felettes-én, a törvény, a közösség szférájába helyezte át lelki életét, de ezt a radikális változtatást éne csak az ösztön-én elfojtása árán volt képes véghezvinni.

Kőmíves érzelmi és érzéki világáról, a nőkhöz való viszonyáról olyan benyomást kapunk, mintha a bírónak nem lenne s nem is lett volna libidója. Az elbeszélő erre vonatkozólag a következő információval szolgál: „Kőmíves Kristóf soha nem volt különösen magabiztos női társaságban; férfiak között nevelkedett, s a nőkről sokáig félénken gondolkozott, mint aki nem tud egészen biztosat. (...)”

Szemérmes volt, és még később is, mikor balesetszerűen, mintegy udvariasságból megismerkedett a nemi étellel, lényében feloldhatatlanul szemérmes maradt.”¹⁸

Az elbeszélő közlésmódja Kőmiveshez illően „szemérmes”, és majdnem a komikumot súrolja. Vajon milyen lehet egy balesetszerű szexuális aktus? Valószínű, hogy Kőmives nem saját akaratából, hanem női kezdeményezés hatására sodródott egy alkalommal odáig, hogy csók csókot követett, s már „illetlenség” lett volna visszautasítani az illető hölgy még Kőmives előtt is nyilvánvaló ajánlatát. Az elbeszélő azt a benyomást kelti, mintha a szexualitás egy figyelemre alig méltó járuléka lenne Kőmives életének, amit megerősít a bíró vőlegény és fiatal házaspárja alatt tanúsított magatartása. Kőmives találkozása a szép Wiesmeyer Herthával, egy osztrák tábornok lányával, ugyancsak „balesetszerű”-nek mondható. A lány szólítja meg Kőmivest, de az ahelyett, hogy segítségére sietne, zavartan eltávozik. Kelemen fél a nőktől, először Herthától is fél, de még a találkozás napján megembereli magát, bocsánatot kér viselkedéséért, és sétálni viszi a lányt. Három nap (!) múlva megkéri a kezét. Nem arról van szó, hogy Kőmives első látásra beleszeretett Herthába, hanem – feltehetőleg – a lány hűvös, erős, megbízható jelleme nemcsak tudatát, hanem tudatalattiját is megnyugtatta: ez az asszony nem fogja egyik napról a másikra otthagyni és egzisztenciáját romba dönteni. Ahol nincs szexuális szerelem, ott nincs veszély sem. Mint vőlegény előírászerűen viselkedik, eleget tesz mindenfajta formalitásnak, havonta egyszer Bécsben meglátogatja menyasszonyát, virágot visz, drága gyűrűt vásárol neki. Nem meglepő, hogy Kőmives nem érez – vagy nem enged érezni – semmi szexuális vonzalmat Hertha iránt, hiszen bírói gyakorlata arra emlékezteti, hogy a szexuális ösztön, az elszabadult szenvedélyek csak káros hatással lehetnek az egyének s a közösség életére. Ezért csupán szellemi kapcsolatot keres a nála nyolc évvel fiatalabb, de e téren is vele kompatibilis lánnyal: „Jegyességük hosszú idejét ez a kíváncsi, mohó, éjszakába nyúló beszélgetési éhség jellemezte. A test mintha hallgatott volna; két lélek tárult föl, nyugtalanul és elszánt őszinteséggel. Ritkán csókolóztak, s néhány ügyetlen, félszeg kezdet után legtöbbször ijedten abbahagyták; inkább csak kötelességszerűen csókolóztak, mint akik úgy érzik, ezek a testi, közeledési kísérletek hozzátartoznak a hivatalos állapothoz, amelyben a világi rendtartás elhelyezte őket.”¹⁹

A „kötelességszerű” csókolózás enyhén komikusnak hat, akárcsak a „balesetszerű” megismerkedés a nemi étellel; Márai ironiája azonban nem annyira éles, hogy a két ember szenvedélyt nélkülöző, óvatos testiségét teljesen nevetségessé tenné. Nem meglepő, hogy testük a házasságkötés után is „hallgat”: „Szenvedélytelenül vették tudomásul egymás testét, de szenvedélyesen szóltak egymáshoz, nyugtalanul, egyre kíváncsibban.”²⁰ A szenvedély áttevődik tehát a szexről az azt behelyettesítő, eltoló „lélekre”, a véget nem érő beszélgetésekre. A „lélekvezető” szerepét Hertha veszi át, s ennek megfelelően alakul viszonyuk is: „Hertha első pillanattól úgy bánt vele, mint aki idősebb, mint aki tud valamit, s óvatos, nevelő munkával adhatja csak át tudását a kiválasztott társnak.”²¹ Egyre világosabbá válik, hogy Kőmivesnek nem is annyira feleségre, mint inkább anyára van szüksége; a kapcsolatnak ez a deformációja Kőmives családtörténete ismeretében válik érthetővé. Nagypapa híres tanácselnök volt, apja úgyszintén országos tekintélynek örvendő bíró, akinek második házasságából született Kőmives Kristóf. Ez a házasság azonban minden törvényt és illemet megcsúfoló „szabálytalansággal” ért véget: Kristóf még hatéves sem volt, amikor anyja „egyszerűen elköltözött hazulról”, és összeköltözött egy mérnökkel.²² Kőmives tudata mélyén tehát ott maradt ez a soha meg nem emésztett „lázadás”, a tény, hogy apjával együtt az anya őt is „megcsalta”, s valaki más miatt elhagyta fiát. Aligha kétséges, hogy az egész női nem iránt táplált későbbi bizalmatlanságának, a nemi életre is kiterjedő kóros féltékenységének az anyai „hűtlenség” megrázkódtatása volt az okozója. Talán azért törekszik olyan makacssággal a nagyobb közösség megtartójának szerepkörére, hogy a kisebb, a család körében elszenvedett csapásért, a tudatküszöb alá fojtott „sérülésért” kárpótlást szerezzen. Herthát is azért jegyzi el olyan szokatlanul rövid ismeretség után, mivel felismer benne egy korrekt, az anya vétségéért kompenzáló pótanyát, akivel incesztus és szexuális bonyodalmak veszélye nélkül, a társadalmat összetartó formák szerint élhet együtt.

Még Herthával való megismerkedése előtt találkozik három alkalommal Fazekas Annával, és még egyszer, házasságkötése után. Minden esetben a rá jellemző zavart félszeggel viselkedett a lánnyal, akit majdnem az ő esküvőjével egy időben vett el feleségül Greiner Imre. Csak az orvossal töltött hosszú éjszaka alatt világosodik meg Kőmives előtt, hogy azon a néhány találkozáson valami számára

felfoghatatlan dolog ment végbe, egy elszalasztott alkalom, amely egész életére kihatott volna, ha él vele. Megtudja, hogy Anna szerette őt, s ő ezt a szerelmet nem viszonzta. Greiner érvelése szerint ez a lappangó szerelem bénította meg Annát, ami miatt teljesen sosem tudta magát szexuálisan férjének adni. Kapcsolatuk tragédiáját Greiner legalábbis innét eredezteti. Pedig addig a pontig, amíg erre rá nem jön, azt hiszi, hamisítatlan boldogságban él Annával. A szexuális szerelem a férfi egész életét megváltoztatja: a kezdő orvost hirtelen elárasztják a páciensek, kutatómunkája hírnevet hoz neki, minden, amihez nyúl, arannyá változik. Mindezt nem saját képességeinek, munkabírásának tulajdonítja, hanem a szerelemnek, amelynek következtében, mint megvallja, „minden, ami eltemetett, megnyomorított ösztön bennem, élni kezd, kivirágzik”.²³ Mert minden mögött Anna áll, az imádott nő: „belőle árad az a valami, amitől a suta szerkezet ilyen szellemes, elnyúlhatatlan, ilyen tehetséges.”²⁴ Az erősz tudatátalakító hatását, az én feloldódását a másban Márai a nyugati kultúra szinte minden erre vonatkozó, Platónról Freudig húzódó elképzelésének összefoglalásán keresztül láttatja. Greiner szerelme totális: nemcsak maga hajlandó mindenben alávetni magát Annának, de az asszonytól is azzal egyenértékű odaadást követel, mivel úgy hiszi, a szerelem két olyan fél összeolvadása, amely csak annak dimenziójában válik egésszé, mint azt ismerjük *A lakoma* Arisztophanész-mítoszából. Ezért szól ez az érzés életre-halálra, magyarázza az orvos: „Anna nélkül nemcsak én pusztulok el, Greiner Imre, hanem valamilyen erő sorvad el, amely bennem és Annában, ebben a találkozásban akarja kifejezni magát.”²⁵ Erősz tehát *daimonikus*, az isteni és emberi szférák között lévő metafizikai erőter, mint azt a jósnő Diotima tanítja Szokratésznek ugyancsak *A lakomában*, amelybe belépve az emberi lények menthetetlenül *mások* lesznek, mint a „normális” életben. Ugyanakkor legvalódibb azonosságukat csakis ennek az erőnek minden idegenséget, ellenállást felolvasztó közegében kaphatják meg. Freudnál úgyszintén azt látjuk, hogy a szexuális szerelem „nyújtja az embereknek a leghatalmasabb kielégülési élményt, voltaképpen minden boldogság mintáját”.²⁶

Greiner később észleli csak, hogy az ő esetében a szerelem nem természetes, *daimoni* ajándék, hanem valahogy görcsös, tudatos, erőszakolt, szinte „gépies”: „Van benne valami egy sportteljesítmény feszültségéből.”²⁷ Azért, hogy a valaha félisteni érzélem ide züllött, Greiner a modern világot kárhoztatja: „Olyan korban élek”, mondja, „mikor minden mögött ott hallatszik a versenyóra ketyegése, valaki vagy valami figyel az eredményeket, minden egyre mesterségesebben feszült, aggodalmasan túlhajtott.”²⁸ Hiába hiszi, hogy szerelmét a „rég” metafizika táplálja, kénytelen felismerni, hogy a huszadik század a technika s annak következtében az elidegenedés és eltömegesedés kora, amely még a legnagyobb érzélem, minden mesterséges távolságtartás ellenszerét is degradálja. Greiner szerelme („versenyt futok Annához”²⁹) tehát egyfajta modern paródiája az „igazi”-nak, amelynek kudarcáért részben ugyancsak a társadalmat okolja.

Szerelmének túlhajtott egyoldalúsága, önzése, vaksága azonban megbosszulja magát. Mint Kőművesnek elmondja, egy délután hazajön ebédre, s valami addig nem ismert, dermesztő érzés hatalmasodik el rajta. Látszólag minden rendben van, de mégis minden hirtelen kiürült, semminek sincs többé értelme. „Az élet tartalma, értelme elillant”, mondja, s rádöbben, hogy ez az üresség nem új keletű, hanem Annával való kapcsolata legelejétől tart. Az úr forrása nem más, mint Anna szexuális hidegsége. Orvosprofesszor lévén lázas kutatásba fog, s rá kell jönnie, hogy a kóreset gyakori, sokkal gyakoribb, mint eddig gondolta volna: „Ahová nézek, valami hasonló. Tragédiákat szedek szét, ez van az alján. Családok szétesnek, emberek a halálba menekülnek, vagy elvesztik munkakészségüket, ödöngenek mesterségben, szociális felelősségük csökken... a család kihűl, érzések elkallódnak, porosodnak, egy napon széthull alkatrészeire az élet... s mind e mögött találok valahol egy frigid élettársat.”³⁰

Greiner empirikus vizsgálódásokon alapuló érvelése szerint tehát a család s azon túl a nagyobb család, a közösség, a társadalom eresztékeinek meglazulását-szétmállását egyértelműen a szexuális képtelenség okozza. Az orvos összegezése szintén pontról pontra a *Rossz közérzet a kultúrában* érveit követi: „A frigiditás jórészt társadalmi következmény. Oka lehet nevelés, milió, félelem, mindaz, ami ára a civilizációnak. (...) Az affektusok megbénulnak. Az életformák is megbénulnak.”³¹ Freud tanaira alapozott kutatásai még azt is bizonyítani látszanak, hogy az ő osztályuk, a művelt felső középosztálybeli nők *többsége* frigid. A szexuális életben jelentkező rendellenességek tehát éppen a

társadalmat vezető-építő elit tagjainál lépnek fel, s ott is leginkább, illetve leginkább észrevehetően, a nőknél. Nem véletlenül; mint Freud másutt írja: „A nők hamarosan ellentétbe kerülnek a kultúra áramlásával. (...) A nők a család és a szexuális élet érdekeit képviselik; a kulturális szerep egyre inkább a férfiak dolga lett, mindig nehezebb feladat elé állítja, ösztönszublímációra készíti a nőt, amihez ők nem nőttek fel eléggé.”³²

Greiner látszólag nem elégszik meg a Freudtól kölcsönzött elmélet tételeivel (azokat saját lekicsinylő megjelölésével, „fontoskodva” mondja fel), ám amikor személyes élete s felesége „bénultságára” mélyebb magyarázatot keres, ismét hallgatólagosan a freudi pszichoanalízis módszerét követi. Nyomozásának célja Anna meggyógyítása, s az első tapogatólézések csak általános diagnózist hoznak, tehát hogy – mint Greiner elmondja – „van köztünk valami, ami nem engedi, hogy [Anna] egészen velem legyen. A test engedelmes, a lélek készséges. De az utolsó titkot, azt a magántulajdont, nem adja ide. Azt, ami a legfontosabb neki, egy emlék, vágy, valaki vagy valami.”³³ Maga Anna is csak elköltözése után, még hozzá véletlenszerűen jön rá a titok nyitjára: külföldön tartózkodik, amikor ügyvédje tudatja vele, kitűzték a válóper időpontját, s a bíró neve Kőmives Kristóf. A név olvastán, akár csak a szabadasszociációs lélekelemzés során, a rejtélyes „valaki és valami” lokalizálódik Annában, s a nő „egyszerre tudja”, hogy a bíró iránt valaha érzett s több mint tíz éve a tudatalattijába fojtott szerelem volt szexuális odaadásának, magarán gyönyörének, orgazmusának meggátlója. Mint Anna és Greiner teljes őszinteséggel lefolytatott utolsó beszélgetése alatt mindkettejük számára világos lesz, az értelem s a tudat, a „nappal” területén az elhárítás hibátlanul működött; csak az „éjszaka”, az álmok világából lehetett, s akkor is későn, a „valóság”-ra következtetni. Anna megvallja, hogy gyakran álmodott Kőmivesrel, de mint az emberek többsége, lebecsülte, sőt semmibe vette álmai jelentőségét. Greiner maga is úgy tesz, mintha az álmoknak alig tulajdonítana fontosságot: „az álmok nem jelentenek sokat”, mondja Kőmivesnek. „Nincs alakító erejük, nincs visszfényük az életre... legalábbis ritkán esik meg, hogy kihatnak a nappalra. A tudományban, a művészetben és az irodalomban van példa rá. De az álom legtöbbször csak zavarosság. Nincs értelme. És ritkán oka az álom valaminek; majd mindig csak következmény.”³⁴ Az álmokra azért fektet mégis hangsúlyt, mivel sajátos elmélete szerint ha az elmúlt évtized alatt Kőmives is álmodott Annával, akkor a lebecsült álmokat teljesen más megvilágításban kell látni. Amikor tehát Kőmivesnek felteszi a szerinte sorsdöntő kérdést, először a bíró is megvetően mondja: „Álmok? Mi az? A életet nem az álmok alakítják”, s az egész Greiner- és Anna-féle magyarázatot nyíltan „téboly”-nak nevezi.³⁵ Greiner hidegen válaszol: „Lehet, hogy téboly. Agyrém. Egy hisztérikus nő agyréme. De ha megtalálom nálad az álom másik felét... akkor nem agyrém többé. Akkor valóság.”³⁶

Vajon miért „valóság”, kérdezheti az olvasó, különösen Freud álmoteóriáinak ismeretében. Freud az álmokat három csoportra osztja: 1. értelmes és érthető álmok, amelyeknél úgyszólván nincs álommunka, mert a lappangó és nyilvánvaló álomtartalom megegyezik. Ez a fajta álom leplezetlen vágyteljesülés, ezért a gyermekek álmai majdnem teljességgel ebbe a kategóriába tartoznak; 2. értelmes, de idegenszerű álmok, valamilyen zavaró tartalommal (pl. azt álmodja valaki, meghalt egy közeli, szeretett rokon); 3. olyan álmok, amelyek sem érthetőek, sem értelmesek, tele összefüggéstelen részletekkel. Az utóbbi értelmére csak alapos elemzés útján lehet rájönni, amelynek során a pszichikai átértékelődések, ferdítések, eltolások nyilvánvalóvá válnak.³⁷ Az álommunka, főleg a harmadik álomfajta esetében, mindig bizonyos ábrázolásmódokon keresztül fedi el, ill. juttatja át a lappangó álomgondolatokat értelmi szintre, ám Greiner elbeszéléséből nem derül ki, hogy Anna milyen álmokat álmodott Kőmivesről, vagy miután Kőmives is bevallja, hogy többször álmodott Annával, ő milyen dramatizálás keretében szerepeltette a nőt álmaiban. Ezek a kérdések Greinert nem is foglalkoztatják; számára mindennél perdöntőbb az az alig valószínű véletlen, hogy mind a ketten álmodtak egymással, s hogy a legutóbbi időkig elfelejtették, illetve lebecsülték ezeket az álmokat. Ezáltal bizonyítva látja az „éjszaka”, a tudatalatti meghatározó fontosságát a „nappal” cenzorának elfojtó, még a legnagyobb földi érzelmet is megrontó hatalma felett, amelyet az álmodás alatt sikeresen kijátszott.³⁸ A tudatnak a külvilággal közösen épített valóságát tehát az elfojtott érzések másik valósága dönti romba.

Ez a másik valóság a szexuális viszony legmélyére is képes lehatolni. Greinernek van még egy kérdése Kőmiveshez: „megtörtént ebben a tíz évben és három hónapban, hogy együtt voltál valakivel... testi együttlétre gondolok... s az együttlét alatt élesen, világosan, félreismerhetetlenül

felmerült előtted Anna arca? (...) Erre nem akarok felelni”,³⁹ mondja Kőmives, de a válasz tagadása szinte egyértelműen „igen”-t jelent. A kérdés indítéka ismét az, hogy Anna bevallotta: amikor valamennyire is élvezni tudta Greinerrel a szeretkezést, Kőmives arca jelent meg előtte – legalábbis Greiner következő mondatai erre engednek következtetni: „És a nappal képeit követik az álmok, millió változatukkal, arcokkal és alakokkal és helyzetekkel; s köztük te. Aztán az, hogy velem van és éber és még sincs velem. S azokban a pillanatokban, mikor azt hiszi, velem van, végül te hajolsz föléje.”⁴⁰ Greiner pszichológiai érvelése meggyőző: akár csak az alvás, az álmok ideje alatt, az orgazmusnál is pár pillanatra megszűnik a tudat cenzúrája, s kénytelen beengedni az ébrenlét alatt elnyomott érzéseket, esetenként képeket is. A momentán felbukkanó képet aztán a kielégülés után a cenzor visszaszorítja a tudatalattiba, anélkül, hogy nyomai maradnának a tudatban; csak a lélekelemzés folyamata képes, most már tudatosan, ismét előhívni és az emlékezetbe vésni.

Ezen a ponton azonban Greiner megváltik a freudi valóság- és tudatfelfogás szigorúan materialista alapállásától, s visszatér egy posztplatonikus, illetve romantikus szemiotika világába. Ha ugyanis két egymással nem érintkező személy tudatalattija ugyanazt produkálja, úgymond, tehát ebben az esetben egymásról álmodnak, s egymás arcképére élveznek el, akkor e jelből következtetni lehet egy magasabb, teljesebb valóságra. Ez egy olyan természetű valóság, „mint a hegyek, a folyók, a házak. Akkor csakugyan van egy másik valóság, ahol megtörténnek a dolgok; a tények, a cselekedetek, igen, maguk a tárgyak tükrözik csak ezt a másik, igazabb valóságot.”⁴¹ Ez a valóság megegyezik Greinernek a szexuális szerelemről alkotott, fent említett képzetével, amely szerint a szerelem teszi lehetővé ebbe az „igazabb” világba való belépést. Más szóval ez a valóság csak a szexuális szerelmet teljesen átélő és azt kölcsönösen viszonzó pár számára létezik. „Szeretni, az talán valamilyen együteműség”, közli a bíróval. „Olyan csodálatos véletlen, mintha a világmindenségben akadna két bolygó, azonos pályával, egyforma légkörrel, ugyanabból az anyagból. (...) Együteműség, életben és szerelemben. Ugyanazt az ételt szeretik, egyforma zenét, egyforma gyorsan vagy lassan járnak az utcán, egyforma ütemmel keresik egymást az ágyban...”⁴² A földi házasságnak is ezt az ábrándnak is képtelen „valóságot” kell tükröznie. „Én házasságot akartam élni Annával. Nem többet és nem kevesebbet. Az életet, amelyről az Írás beszél... úgy képzeltem el, ahogy az Írás tanítja, az asszony elhagyja apját és anyját, s követi férjét. A halálba. Mindenben át. Én a házasságot kötésnek tartottam, az egyetlen, oldhatatlan kötetést emberek között.”⁴³ Ez a házasságfogalom azonban éles ellentmondásban van a fentebb vázolt szerelemideállal, amelyben két *egyenlő fél* találja meg egymást. Magát Greinert sérült múltja, cseléd anyja, apa helyett zsarnok nagybátyja előkészítették arra, hogy gyermekkori teljes kiszolgáltatottságát teljes kontrollra törekvéssel kárpótolja. Nem véletlenül, de annál ironikusabban, hivatkozik a Kőmives világot is legitimizáló alapra, az „Írás”-ra, hiszen éppen abban kodifikáltatott a nyugati kultúrában máig érvényes patriarchális uralom, a férfinak a nő feletti, isten akaratóból való hegemoniája. Greiner szavaiból itt is kiérzik az a szerelmére jellemző görcsös és kétségbeesett erőszakosság, amit, mint láttuk korábban, ő maga is beismert.

Ugyanakkor mindazok a problémák, amiket az orvos felvetett – Anna elfojtott szerelme, az abból eredő frigidityás, a szerelem felismerése —, bár nem érvénytelenítik magát a szexuális szerelmet, nem tűnnek el egy csapásra. Utóvégre ott van a halott Anna, aki, mint a klasszikus (görög, római, francia, angol) tragédiák és romantikus történetek hősnői, kompromisszumot nem ismervén, eldobja életét azért, mert szerelme nélkül további életének nem látja értelmét. Joggal kérdezhetjük, mennyire volt „igaz” s nem fantazmagória az a szerelem, amit ő Kőmives iránt érzett, s vajon nem úgy járt-e ő Kőmivessel, mint Greiner járt övele. S mindebben mi volt magának Kőmivesnek a szerepe? Az utolsó éjjelen Anna azt vallja férjének, hogy a bíróval történt tíz év előtti találkozása „úgy hatott, mintha megnyílna az ég és a föld; »az« a valami volt; »az« a találkozás... Az ilyesmi parancsszóra emlékeztem. Nem lehet süketen elmenni mellette, nem lehet félreérteni.”⁴⁴ Anna szerint Kőmivesnek is hallani kellett ezt a „parancsszót”, hiszen „ilyen találkozás egyszer történik az életben”.⁴⁵ De ha a másik ember meg is hallja a szót, magyarázza tovább Greiner, „néha odébb megy”. Kérdéses, hogy a négy találkozás bármelyikén is Kőmives meghallotta-e a szerelem szavát. Amikor a harmadik alkalommal hazakísérte Annát, az elválás előtt „a lány egy pillanatra feléje fordult a félhomályos úton, mintha mondani akart volna valamit. De aztán nem mondott semmit.”⁴⁶ Mivel később megtudjuk, hogy Anna már korábban megérezte Kőmives iránt fellobbant szerelmét, valószínűleg vallomást akart tenni neki, vagy

megkérdezni, a férfi is érez-e valamit; de elfojtotta mondanivalóját, hiszen nőnek érzelmi vagy pláne szexuális téren nem illet kezdeményezni. A második, a tulajdonképpeni döntő találkozás alkalmával (amelynek Kőmives minden apró részletét felidézi Greiner előtt) „történik” valami, ami a lányban kitörölhetetlen nyomot hagy. A jelenetet fontossága miatt teljes egészében idézzük: „Sütött a nap. Április vége volt, különösen meleg és fényes idő. A körút felé mentek. Angolul beszéltek, a lány csakugyan óráról érkezett, egyikük sem tudott jól angolul, tréfásan dadogtak az idegen nyelven, Kristóf ügyefogyott angol bókokat mondott a lánynak. Dolga lett volna valahol a bíróságon, abban az órában, már el is késett... Anna a tanárnővel Shakespeare-t olvasta délelőtt, mutatta a könyvet, *Romeo és Júliát*... Kristóf óráját nézte, már elkésett, de azért mégis hazakísérte Annát, és tréfás kétségbeeséssel idézte Romeót: »... *Let me be ta'en, let me be put to death; I am content, so thou wilt have it so...*« És Anna, ugyanebben a hangnemben, iskolás dicsekvéssel és boldogan, hogy felelni tud: »*Now be gone; more light and light it grows!*...« Csakugyan, milyen fénylő-világos délelőtt volt. Már több és szikrázóbb, mint a tavasz. A kapuban megállnak, kezet fognak. Most illik mondani valamit, egy szót, amely a pillanathoz simul, a pillanatnak, amelynek nincs szándéka, nincs mélyebb értelme, önmagában ragyog, mint a vízesés csöppje a napsütésben... már lehull és nem lesz többé. Igen, majd telefonál. Utánanézik a lánynak, utánabámul a pillanatnak. De most már igazán ideje, hogy a bíróságra siessen.”⁴⁷

Az epizód leírásában majdnem minden szónak többrendbeli funkciója van. Aligha kétséges, hogy Anna számára ez volt az a találkozás, amikor megnyílt az ég és a föld, s elhangzott a „parancsszó”. Az esemény köré nemcsak a ragyogó idő von glóriát, mintegy jelezve a szerelem „igazabb” valóságát, hanem az ő fülében és ajkán a szerelem szavai is a megszokottnál nagyobb tekintéllyel, presztízzsel hangzanak, mivel azok a nyugati kultúra egyik legnagyobb szerelmi története nyelvén szólnak meg. Shakespeare története azonban a szerelmesek halálával végződik, s ez ad tragikus előjelzést Anna-Júlia színéváltozásának. Ugyanis ami „tréfás kétségbeesés”, azaz suta, alkalmi szerepjátszás Kőmives számára („Fogjanak el, végezzenek ki hát; elfogadom, ha te úgy akarod”), az Annának a legsúlyosabb vallomás, hiszen a szavak a szerelem „szent” írásából valók. Romeo életét kockáztatja minden perc maradással, mivel hajnalodik, s halál vár rá, ha a nap Veronában éri (ezért Júlia sürgető szavai, „Ó indulj, virrad, egyre virrad már”);⁴⁸ Kőmives pedig mindössze elkérik a bíróságról, ha tovább marad Annával. További ironia forrása, hogy Romeo és Júlia nászéjszakájuk után mondanak végső búcsút egymással; Anna és Kőmives elválása szintén egy életre szól, de ők valóságos nászéjszaka helyett éveket majd perverz módra, valaki más testén keresztül, egymás képének akaratlan felidézésével „szeretkeznek”. Anna tíz év utáni *Liebestodja* bizonyíték arra, hogy ő az elfojtás ellenére, ha nem is életre, de halálra szerette Kőmivest. A pillanat és a szöveg azonban meghaladja Kőmivesnek nemcsak érzelmi kapacitását, hanem figyelmét is; „igazán ideje” neki a bíróságon van, a társadalom szolgálatában. Márai Shakespeare-referenciája egyfelől megemeli Anna és Kőmives kapcsolatát, másfelől ironikusan alá is festi azzal, mivel Anna és Kristóf semmiképpen nem „magyar Romeo és Júlia”, nem valódi szerelmespár, hiszen „igazi” érzelmet csak Anna érez. Csak ő marad a színen, maga előtt is eltitkolt szerelmével, hidegen és holtan, miközben a budai anti-Romeo „odébb megy”, mert ő, mint magában mondja az ő új napjára virradóra, „szolgálni akar egy családot s egy másik, nagyobb közösséget, amely becses neki s amelynek szolgálatára felesküdt; szolgálni akar, az isteni és emberi törvény parancsai szerint”,⁴⁹ nem pedig a szerelem parancsszavát követni. Bármennyire nehéz is a traumatikus éjszaka után ismét elfoglalni helyét a valóságos és jelképes bírói székben, nem tehet mást, erre szólítja a kötelesség. A fentiekhez még hozzáteszi: „A többi nem az ő dolga.”

Ide, a félresöpört „többi” közé tartozik nemcsak Kőmives saját elfojtott, sérült érzelmi és nemi élete, hanem azoké is, akiket a „nagyobb közösség” kivet magából, mint Anna vagy Kőmives anyja. Ezekre a lázadó, érzelmi-szexuális érzéketlenségüket feloldani akaró nőkre azonban szüksége van a közösségnek – mint áldozatra. Ősidők óta minden közösség akkor szedett áldozatot, amikor vezetői (törzsfői, papjai, királyai) úgy érezték, léte veszélyben forog, vagy később azért is áldozatot mutattak be, hogy a lehetséges veszélyt megelőzzék. A francia kultúrtörténész és kritikus René Girard elmélete szerint a legnagyobb veszély egy társadalomra akkor forog fenn, amikor a rendet, békét és termékenységet biztosító hierarchiák, rang- és osztálykülönbségek felbomlanak.⁵⁰ Minden társadalom önvédelmi kényszerből konzervatív; a nyugati patriarchális rendszer is az volt kezdetétől fogva, s

bármilyen sokat változott is a modern korban, gyökereiben görcsösen ragaszkodik a kiválasztottak privilégiumaihoz, a hagyományos alá- és fölérendeltségi viszonyok továbbéléséhez. Márai elbeszélője látszólag Kőmives pietista-aszketikus szerepvállalása mellett foglal állást, mivel a közösség rendjét és békéjét konkrét szinten mégiscsak ő szolgálja. De minden kétséget kizáróan bemutatja azt is, hogy a bíró ingatag pozícióját milyen áron őrizheti meg. Az anya „árulása” okozta sebet csakis úgy tudja valamennyire is istápolni, hogy érzelmeit, nemiségét elfojtja, s az előtte feltárulkozó szerelmes nőt úgy elkerüli, mint valami gyógyíthatatlan betegség hordozóját. Kőmives múltját s társadalmi helyét véve tekintetbe a szerelmét totálisan átélő vagy arra ráébredő nő azért jelent veszélyt mind rá mint egyénre, mind a társadalom egészére, mivel az a férfi részéről valódi érzelmi kölcsönösséget, szexuális kielégüléshez vezető szerelmi életet óhajtván, elvonná energiáit „magasabb” társadalmi kötelességeinek teljesítésétől. A szerelmes nő tehát felborítaná a hagyományos hierarchiákat, megszegné az ősi törvényeket, s megrengetné a társadalom épületének fundamentumát. Ezért kell lakolnia.

Ezen a ponton még erőteljesebben bontakozik ki a székely népballadából kölcsönzött mottó s a ballada egészének jelentősége mint a *Válás Budán* fabulisztikus alapsémája. A ballada meséje is őrzi valamely ősi áldozati szertartás nyomait. Látván, hogy nappali munkájuk eredménye éjszaka leomlik, a kőművesek „egymás között szoros egységöt töttek”:

*Kinek felesége legelőbb jő ide,
Szép gyöngén fogjuk meg, dobjuk bé a tűzbe,
Keverjük a mészbe gyöngé teste hammát,
Avval állítsuk meg magos Déva várát.⁵¹*

Kérdés, hogy a nappal munkája miatt dől romba az éjszaka alatt: a kőművesek nem értenek szakmájukhoz, vagy alkalmatlan helyen akarnak várat építeni? S miért van szükség a véráldozatra? Szabó T. Attila úgy véli: „Az eléggé általános népi hiedelem szerint valamely építkezés csak akkor végezhető el sikeresen, ha az építkezés helyének megzavart szellemét építőáldozattal engesztelik meg.”⁵² Eszerint az építőáldozat a természet hatalmainak szől, akiktől az ember civilizáló tevékenysége folytán területeket tulajdonít el. Kapott érték fejében adandó érték jár, s nincs nagyobb érték az emberi életnél.

Van azonban egy másik lehetséges magyarázat is, amelynek megvilágításában a megzavart istenségnek adott áldozat csak álcázása a valódi problémának, amit az áldozat hivatott elsimítani. Mint fentebb láthattuk, Girard szerint minden áldozás célja egy közösség belviszályainak megszüntetése, valamint a konfliktusok kirobbanásának megelőzése.⁵³ A népballada szövege nem ad magyarázatot sem arra vonatkozólag, hogy lenne egy megzavart istenség, akit ki kellene engesztelni, sem pedig arra, hogy mit takar az elsőnek érkezett feleség feláldozása. Csak annyit tudunk, hogy a kőművesek leszerződtek egy ismeretlen megbízóval „fél véka ezüstér, fél véka aranyér” a vár felépítésére. Nem szükséges a történet allegorizálása, tehát hogy a vár a közösséget jelenti, pontosabban az azt építő férfiközösséget; elég, ha annyit feltételezünk, hogy a krízis oka az, hogy a naponta leomló falak – értsd: sikertelen munka – következtében nem lesz fizetség, veszélybe kerül a család, s azzal nem a képlet, hanem a „valóságos” közösség is. A kőművesek láthatólag a kudarcért maguk közül senkit nem okolnak, csak „tanakodnak”, mintegy elfojtván a vádaskodás, a felelősségre vonás konfliktusát. Az áldozás nem ötletszerűen, hanem szinte természetesen merül fel a kőművesek előtt; kollektíve kötnek egyezséget, hogy a későbbiekben ne érhesse vád egyiküket sem, s ezzel a vérbosszú veszélyét is megelőzzék.

De miért lényeges, hogy áldozatra az elsőnek érkező asszonyt szemelik ki? Mítoszok, vallásos szövegek és antropológiai ismereteink egyaránt bizonyítják, hogy ősi kultúrák áldozatra nemcsak különleges becsű egyedeket választottak ki, mint pl. gyermekeket és szüzeket, hanem voltak köztük hadifoglyok, fogyatékosok is, akiket aztán egy bizonyos ponton állatok váltottak fel. A kiválasztott személyek esetében a legfontosabb tényező az volt, hogy azok *bebelyettesítések* legyenek, akiknek elvesztéséért nem kezdődik el viszály a közösségen belül. A görög *pharmakosz* (bűnbak) szerepe is így értelmezendő. Valamilyen szinten tehát minden áldozatnál marginális egyedekről volt szó, s a nő is, mint Girard megjegyzi, alacsonyabb közösségi pozíciója, fizikai gyengesége miatt, noha csak ritkán,

számításba jöhetett; ezért lehetett egyszerre lenézett és értékes, megvetett és piedesztálra emelt személy.⁵⁴ Szerintünk a jelen esetben csak részben osztható Girard álláspontja. Lényeges mozzanat ugyanis, hogy az építők a *legelsőnek érkező* feleséget akarják megölni, megégetni s hamvait a mészbe keverni. Mint a ballada többi variánsa is bizonyítja, Kőműves Kelemenné az, aki legkevésbé képes elviselni ura távollétét, aki türelmetlenül sürgeti kocsisát, hogy minél előbb a várhoz érjenek. Ő tehát az, aki a jelek szerint „igazi” szerelemmel szeret; ezért is érkezik elsőnek a színhelyre. Ekkora szerelem azonban már vétség a közösség szabályai ellen; hiszen ha Kőműves Kelemen is – minden valószínűség szerint – viszonzozza neje szerelmét, akkor várépítés ide vagy oda, elvonulnak valami félreeső helyre, s szeretkeznek. Így a feleség érkezése mindenképpen megzavarja a férfiak építőmunkáját. Ezért ő a legértékesebb s egyben a legveszélyesebb nőtagja társadalmának, s engesztelő áldozatra a legalkalmasabb. Szerelmével az irracionális erőket is képviseli, s emiatt valószínűleg a *genius loci* szemében is ő a legkedvesebb ajándék. Mindenesetre az ő halála szünteti meg a közösségi krízist, s teszi lehetővé, hogy Déva vára magasan állhasson.⁵⁵

Fazekas Anna halála sok szempontból a várfalba beépített asszonyéhoz hasonlítható rituálisáldozat-szerep, amelyben az ösztönei szabadságát áhító egyén elbukik a „nappal” értékeit képviselő társadalommal szemben. Halála ugyanakkor mit sem von le annak a szenvedélynek a jelentőségéből, amelynek elfojtása miatt érdemtelen lett volna tovább élnie. Sőt, azt mondhatjuk, tragédiája fényében tűnik ki a szexuális szerelem mint az egyén megvalósítását egyedül előmozdító *létmód*, mivel abban a teljes én, test és lélek kilép mind a társadalom öröm- és élvezetelfojtó közegéből, mind ennen elidegenültségéből, s autonómiáját feladva, de azt egy magasabb szinten visszakapva, egyesülni képes *egy mással*. Az egyén rájön arra, hogy a megélni érdemes élet összeegyeztethetetlen a társadalom felállította normákkal, mert azok éppen az örömet, a test és lélek együttes kibontakozását korlátozzák, sőt az egyénben elfojtásra ítélik. Egy Fazekas Anna vagy akár egy Greiner Imre veszteségét még csak elviseli a nagyobb közösség, de a megtartó formák, a nagy tradíció kijelölt órét és továbbvivőjét, egy Kőműves Kristófot nem érinthet meg ez a szenvedély.

Ezért törvényszerű, hogy Kőműves Kristóf az, aki életben marad, akiért tulajdonképpen Anna feláldozta magát. A szenvedély nélküli élet robotját a bírónak kell tovább folytatnia. Amikor Greiner távozása után a bíró kinéz az ablakon, azt látja, hogy „[a] házak, a reggel teljes fényében, biztosan és hatalmasan állanak a helyükön”.⁵⁶ Ha az ő belső világa, az éjszaka revelációi után, egyelőre nem is áll olyan biztos alapokon, a regény abban a reményben zárul le, hogy Kőművesnek a „nappali” külvilágban elfoglalt helye, funkciója helyrebillenti majd megingott egyensúlyát. Akárcsak balladai alteregója, ő is abban a hitben élhet, hogy nélkülözhetetlen történelmi-társadalmi építőmunkát végez; s bár az asszonyáldozat mind a két Kőműves rokkanttá teszi, előttük nincs fontosabb életcél, mint a vár, a társadalom várának szolgálata. Fazekas Anna halála s általában a nőalakok megnyomorított szexualitása, valamint Kőműves Kristóf erőszakolt aszkézise azonban implicite megkérdőjelezi az egész társadalmi építmény csakis önnön mítoszára alapozott értékrendszerét.

¹Ez a tanulmány része az *Erotika a buszadik századi magyar regényben* című munkának, amelyet Jolanta Jastrzebskával közösen írtunk, és a Kortárs Könyvkiadónál jelenik meg az Ünnepi Könyvhéten, 1998 júniusában.

²A *jegy* szót természetesen nem a vasúti jegy, hanem inkább az anyajegy szemiotikai értelmében használjuk, amely irodalmi szövegben a környezettől elütő, többnyire intertextuális jelölőre (idézetre, utalásra) vonatkozik.

³Rónay László, *Márai Sándor*. 1990. Magvető, Budapest. 195–196.

⁴l. m. 198.

⁵Szegedy-Maszák Mihály, *Márai Sándor*. 1991. Akadémiai, Budapest. 25.

⁶Uo.

⁷Uo.

⁸Az utalásról a kritika alig vesz tudomást. Rónay pl. „kijavítja” Márait, és „Kőműves” helyett konzekvensen „Kőműves”-t ír.

⁹Lásd Gérard Genette: *Palimpsestes*. 1983. Seuil, Paris. Genette kifejezése a *hypotexte*-ből származtatott szövegre *hypertexte*.

¹⁰A „fabula” terminus Mieke Bal narratológiai hármásának legáltalánosabb alaprétege, magva, amely után következik a már specifikusabb „történet”, majd a külön stílusjegyekkel ellátott, egyedi „szöveg”. Lásd Mieke Bal, *Narratology*. 1987. University of Toronto Press, Toronto.

¹¹Márai Sándor, *Válás Budán*. 1993. Akadémiai, Budapest. 137.

¹²l. m. 16.

¹³l. m. 17.

¹⁴Uo.

¹⁵Uo.

¹⁶l. m. 18.

¹⁷l. m. 16.

¹⁸l. m. 49.

¹⁹l. m. 54.

²⁰Uo.

²¹l. m. 52–53.

²²l. m. 23.

²³l. m. 110.

²⁴l. m. 111.

²⁵l. m. 112.

²⁶Sigmund Freud, *Rossz közérzet a kultúrában. Esszék*. 2. kiadás. 1982. Ford.: Linczéni Adorján. Gondolat, Budapest, 364.

²⁷Márai: i. m. 113.

²⁸Uo.

²⁹Uo.

³⁰l. m. 126.

³¹Uo. Mint Freud írja, „lelki nyomorunkért nagyrészt a mi úgynevezett kultúránk felelős”. (Freud, 1982: 351.)

³²Sigmund Freud, *A pszichoanalízis foglalatja. Esszék*. 2. kiadás. 1982. Ford.: Binét Ágnes. 366. Freud mondatának utolsó kitétele enyhén szólva is ambivalens: egyfelől mintha a nők joggal lázadnának a kultúra szexualitást és családközpontúságot korlátozó „áramlása” ellen, másfelől viszont mintha ezáltal társadalmi kiskorúságuknak, fejletlenségüknek adnák bizonyítékát. Nem egy feminista teoretikus joggal róta fel Freudnak sok esetben mizogín vagy legalábbis annak felfogható beállítottságát.

³³Márai: i. m. 127.

³⁴l. m. 135.

³⁵l. m. 137.

³⁶Uo.

³⁷Sigmund Freud, *Az álomról*. Ford.: Ferenczi Sándor. 1915. Dick Manó, Budapest. 14.

³⁸Freud szerint ui. az álmok leglényesebb részei azért felejtődnek el, mivel „az alvó állapot leküzdése után a cenzúra teljes szigora gyorsan helyreáll, s most utólag megsemmisíti, amit gyengesége ideje alatt kicsempészték”. (Freud, 1915: 52.)

³⁹Márai: i. m. 140.

⁴⁰l. m. 137.

⁴¹Uo.

⁴²l. m. 120.

⁴³l. m. 116.

⁴⁴l. m. 136.

⁴⁵Uo.

⁴⁶l. m. 11.

⁴⁷l. m. 101.

⁴⁸A Shakespeare-idézeteket a szerző fordította (KGL), s eltérnek a Márai-kiadásban szereplő Mészöly Dezső-féle fordításoktól.

⁴⁹l. m. 143.

⁵⁰„L'ordre, la paix et la fécondité reposent sur les différences culturelles. Ce ne sont pas les différences mais leur perte qui entraînent la rivalité démente, la lutte Őoutrance entre les hommes d'une même famille ou d'une même société.” René Girard, *La violence et le sacré*. 1972. Bernard Grasset, Paris, 77.

⁵¹A balladának számos változatát ismerjük; mi az egyik leghosszabb, Kriza János gyűjtötte, Udvarhelyről származó variánsból idézünk. *Magyar népballadák*, szerk. Ortutay Gyula. 1968. Szépirodalmi, Budapest. 107–110.

⁵²*Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák*. Gyűjtötte Kallós Zoltán, sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. 1973. Magyar Helikon, Budapest, 661.

⁵³„Le sacrifice a pour fonction d'apaiser les violences intestines, d'empêcher les conflits d'éclater.” (Girard: i. m. 30.)

⁵⁴„De même que l'animal et l'enfant mais Ő une moindre degré, la femme, Ő cause de sa faiblesse et de sa marginalité relative peut jouer un rôle sacrificiel. C'est bien pourquoi elle peut faire l'objet d'une sacralisation partielle, Ő la fois désirée et repoussée, méprisée et installée sur un «piédestal».” (200.)

⁵⁵Romeo és Júlia halála is végső soron a közösség rendjét helyreállító áldozat; mint Brian Gibbons megállapítja: „As misfortune follows misfortune in the lovers' dealings with the world, an audience will recognize that a sacrificial ritual is taking place to purge Verona of its disease.” [Miközben a szerelmesek és a világ viszonyában balszerencse balszerencsét követ, a közönség felismeri, hogy egy áldozati szertartás megy végbe, amely Veronát kigyógyítja betegségéből] (Gibbons in: Shakespeare, *Romeo and Juliet*, 1980. Methuen, London, 72.). Haláluk után a Montague és Capulet család kibékül, a bosszúállás „betegségét” felváltja a rend egészsége, amelynek biztosítéka a veronai herceg viszály miatt megingott autoritásának helyreállása.

⁵⁶Márai: i. m. 143.